

Розділ 17. Нове національне відродження українського народу

Із середини 80-х років розпочався незворотний процес оновлення радянського суспільства.

12 листопада 1982 р. через два дні після смерті Л. Брежнєва державу очолив колишній голова Комітету державної безпеки Ю. Андропов. Пробувши при владі півтора року, у лютому 1984 р. він помер і його місце посів старий і хворий К. Черненко, який також через рік помер. Протягом 1982-1985 рр. не було вирішено жодної вагомої суспільної проблеми, хоча в перші місяці після приходу до влади Ю. Андропова, здавалося, що він прагне навести порядок у країні й почати реформи.

Значно ускладнилася в ці роки ситуація на міжнародній арені, особливо після знищення радянським винищувачем південнокорейського пасажирського літака "Боїнг-747". Негативні явища в економіці СРСР і в його зовнішній політиці протягом 20 років (1965-1985 рр.) політичного консерватизму свідчили про неспроможність існуючого режиму оновити форми соціального життя, які дали б змогу сформувати новий тип соціально-економічних відносин.

У березні 1985 р., коли криза радянського суспільства сягнула апогею, до влади прийшов М. Горбачов. Поштовх до виходу з глибокої кризи дала перебудова, курс на яку М. Горбачов проголосив у виступі на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985 р.). Невелика група діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового Генерального секретаря ЦК КПРС, від самого початку не ставили за мету знищення тоталітарної системи. Задумані реформи були не чіткі. Вони починалися під гаслами "Гласність!", "Прискорення!", "Перебудова!". Завдання гласності полягало передусім у тому, щоб відкрити людям усе, що раніше від них приховувалося, і визнати кризу всієї системи. Гасло "Прискорення!" закликала до підвищення темпів економічного і суспільного розвитку. Гасло "Перебудова!" означало курс на реформування радянського суспільства в цілому.

Шість років перебудови в Радянському Союзі практично не дали позитивних результатів в економіці. Ситуація в народному господарстві продовжувала погіршуватися. За 1988-1989 рр. істотно зменшились обсяги сільськогосподарського виробництва. У 1989 р. приріст промислового виробництва дорівнював нулю. Напрямки і суть господарської політики розробляли і затверджували вищі керівні органи. Сконструйована в центрі модель реформ об'єктивно призводила до розладнання економічних відносин. Згодом ця обставина набрала ще більшого значення, оскільки реформи не могли здійснюватися в межах усього Радянського Союзу без взаємозв'язку із законодавством республік, які проголосили державний суверенітет. Зауважимо, що радянське керівництво намагалося змінити економіку, де протягом десятиліть не було ринкових механізмів. Тому, скажімо, переведення підприємств на самофінансування в умовах диктату стало руйнівним для економіки. І державний, і приватний сектори економіки прагнули отримувати максимальний прибуток не завдяки ефективності та якості, а за рахунок підвищення цін. Усе це врешті-решт призвело до цілковитого ігнорування інтересів споживача, до стрімкого падіння життєвого рівня радянських людей.

Щодо внутрішньої політики “перебудова” вважала пріоритетною не економічну, а політичну реформу. Суть її полягала у поступовому переході влади від партійного апарату до державних органів, які мали обиратися парламентським шляхом. Окремі політичні й організаційні заходи були прийняті на пленумі ЦК КПРС у січні 1987 р. Проте до весни 1989 р. реалізація цих заходів дала незначні результати передусім через пасивне ставлення до нововведень місцевої влади.

Другий етап політичних перетворень почався після XIX Всесоюзної партійної конференції (28 червня - 1 липня 1988 р.), на якій було прийнято проект конституційної реформи. Внаслідок цієї реформи у країні запроваджувалася двоступенева представницька система - з'їзд народних депутатів СРСР і Верховна Рада СРСР, яка обиралася з депутатів з'їзду. З'їзд народних депутатів складався з 2250 депутатів, 1500 з них обиралися в округах країни і 750 - партією, проф-спілками і громадськими організаціями. Новий виборчий закон мав багато недоліків і давав підстави для різних маніпуляцій. Перші вільні вибори народних депутатів СРСР у березні 1989 р. виявили багато нових політичних лідерів, сприяли прискоренню політизації радянських людей. Виникають так звані неформальні групи та об'єднання. Політично активне населення об'єднується у народні фронти та рухи. У більшості радянських республік починається процес відновлення незалежності. Стало очевидним, що центральна влада не в змозі стримати процес розпаду Радянського Союзу.

Найпомітніші зміни відбулись у зовнішній політиці. Радянське керівництво припинило інтервенцію в Афганістані: виведення радянських військ почалося 15 травня 1988 р. і завершилося 15 лютого 1989 р. За офіційними даними у цій війні загинуло понад 13 тис. солдатів і офіцерів, 87 тис. було поранено.

Завдяки новому зовнішньополітичному курсу СРСР відбулися значні зміни в Європі. У 1989 р. почався розпад комуністичного блоку у Східній Європі. У липні 1990 р. радянське керівництво погодилося на об'єднання ФРН і НДР в єдину державу. Це стало свідченням реалістичного і цивілізованого підходу СРСР до вирішення міжнародних проблем.

Якщо на міжнародній арені Радянський Союз досяг значних успіхів, то всередині країни жодна з ключових проблем не була вирішена. Поняття “перебудова” поступово втратило зміст через притаманні цьому процесу утопічні риси. Восени 1990 р. почався останній етап кризи тоталітаризму, адміністративно-командної системи. Розпочав-шись ще за часів “перебудови”, попри використання демократичних гасел на кшталт “нове політичне мислення”, “демократизація”, “гласність”, криза поглибилася і через рік закінчилася розпадом Радянського Союзу. Радянська система зазнала краху.

Перед Україною виникла реальна надія на національне відродження. З перших днів перебудови в республіці активізувалося соціально-політичне життя. Підвищився рівень громадянської свідомості людей, які відкрито висловили недовіру керівникам командно-адміністративної системи країни. У вересні 1989 р. був змушений піти у відставку В. Щербицький. Першим секретарем ЦК КПУ став В. Івашко, який після обрання його головою Верховної Ради України в липні 1990 р. несподівано змінив цю посаду на місце заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. Головою Верховної Ради був обраний колишній секретар ЦК КПУ з питань ідеології Л. Кравчук. Першим секретарем ЦК КПУ став С. Гуренко.

Протягом 1989 р. повільний, але дедалі зростаючий потік змін в Україні перейшов критичну межу: зі сфери словесних вправлень - у царину політичної діяльності. Почали

вноситись зміни до Конституції УРСР, законодавства про вибори в органи влади. Президія Верховної Ради УРСР 27 жовтня 1989 р. видала закони про вибори народних депутатів Української РСР і про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР. Важливе значення для українського народу мало прийняття Верховною Радою УРСР у жовтні 1989 р. Закону УРСР “Про мову в Українській РСР”, введеного в дію з 1 січня 1990 р. На його виконання Рада Міністрів республіки розробила програму розвитку української мови на період до 2000 р.

Невдовзі розпочалися спроби розібратися з “білими плямами” в історії України. Найбільш вражаючим було розкриття правди про голодомор 1932-1933 рр., яку радянська історіографія намагалася стерти з людської пам’яті. Водночас з’явилися сенсаційні повідомлення про відкриття масових поховань українців, розстріляних НКВС у 30-40-х роках. Особливе обурення, невдоволення радянською системою в Україні викликали маніпуляції уряду щодо правди про катастрофу на Чорнобильській АЕС, що сталася 26 квітня 1986 р. За масштабами вона завдала шкоди не лише республіці, а й усьому світові. Чорнобильська техногенна катастрофа має справді глобальний характер. Під час аварії на четвертому блоці ЧАЕС викид радіації досяг 500 тис. кюрі, що дорівнює вибуху 500 атомних бомб. Радіаційне забруднення охопило 12 областей республіки, велику територію Білорусі, Росії і багато країн Європи: Польщу, Швецію, Австрію, Данію, Німеччину та ін.

Широку підтримку дістали національні символи минулого України. Офіційно заборонений жовто-блакитний прапор (спочатку в Західній Україні, а потім й у Києві) дедалі частіше майорів над май-данами.

Важливою подією 1988 р. стало святкування 1000-ліття запровадження християнства на Русі. Почався новий, позитивний етап відносин держави не тільки з Православною церквою, а й із представниками інших конфесій: католиками, мусульманами, буддистами та ін. Багато храмів, церков, інших культових приміщень було повернуто віруючим, почалася їх реставрація, підвищився інтерес до моральних основ та історії релігії.

Перебудовчі процеси сприяли виникненню численних громадських (неформальних) організацій та об’єднань. У вересні 1989 р. було утворено суспільно-політичну організацію “Народний рух України за перебудову” на чолі з поетом І. Драчем. У своїй програмі Рух обстоював суверенітет української республіки, відродження української мови і літератури, порушував екологічні проблеми, висловлювався за демократизацію політичної, економічної та соціальної системи. Особливий наголос робився на необхідності зміцнення єдності всіх етнічних груп в Україні. Наймасштабнішою акцією, організованою в той час Рухом, а саме 21 січня 1990 р., став людський ланцюг на честь річниці проголошення Акта злуки ЗУНР і УНР у 1919 р. Ланцюг простягнувся майже на 500 км від Львова до Києва і зібрав близько 300 тис. людей.

Наприкінці жовтня 1989 р. почала діяти екологічна організація “Зелений світ”. На хвилі демократичних перетворень виникли десятки нових громадських об’єднань та студентських організацій. Серед них — Спілка незалежної української молоді (СНУМ).

Рух не був єдиним організатором демократичних виступів, які відбулися в Україні. Влітку 1989 р. країна вперше за багато десятиліть була поставлена перед фактом масового шахтарського страйку. Уряд визнав справедливість економічних вимог: розробив систему заходів для їх задоволення. Після відновлення роботи на шахтах страйкові комітети не були розпущені, а стали однією з нових форм суспільно-політичної організації робітничого класу. Чи не вперше за роки радянської влади робітники

відкрито продемонстрували, що їхні погляди на життя не збігаються з баченням перспектив розвитку компартійною верхівкою.

У 1990 р. почався новий етап демократизації й розмежування по-літичних сил - почали виникати політичні партії. Серед них особ-ливо впливовими виявились Українська республіканська партія (УРП), створена в 1990 р.; Українська селянська демократична партія (УСДП), створена в 1991 р.; Українська християнсько-демократична партія (УХДП), створена в 1991 р.; Партія демократичного відродження України (ПДВУ), створена в 1991 р.; Партія зелених України (ПЗУ), створена в 1991 р.; Соціалістична партія України (СПУ), створена в 1991 р. Одні з цих партій ставили за мету досягнення державної незалежності України та побудову в ній демократичного гуманного суспільства, інші - припинення грабування українського села й України союзними міністерствами, відомствами, досягнення політичної та економічної самостійності.

Зрозумівши, що нечисленність і роздробленість багатьох партій не підуть на користь справі, у січні 1991 р. у Харкові був утворений Демократичний конгрес, що оформив коаліцію демократичних сил.

Піднесення політичної активності населення відбулося під час ви-борів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів у березні 1990 р. У голосуванні взяло участь 84,5 % загальної кількості виборців. Передвиборна кампанія відбувалась в умовах гострої бо-ротьби. Депутатський корпус було значно оновлено. У цілому пе-реважну більшість депутатських місць у парламенті здобули представники державного і партійного апарату, господарські керівники. Верховна Рада України, у складі якої було 450 депутатів, почала функціонувати за парламентським принципом. У новоствореному українському парламенті утворилась більшість - "група 239"; Народна Рада складалась із 125 депутатів. Робота сесії транслювалася по телебаченню. Пристрасті вирували не тільки в залі засідань, а й навколо будинку Верховної Ради, на вулицях і площах міста.

Внутрішня ситуація в республіці дедалі більше ускладнювалася й політизувалася. Опозиційні партії і угруповання діставали підтримку населення, з лав КП України в 1990 р. вийшло понад 200 тис. осіб, а вступило лише 38 тис.

Економічне становище у країні швидко погіршувалось, підвищувалися темпи інфляції, збільшувався дефіцит державного бюджету. Планові поставки підприємств зривалися. Одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті імперії з'явилися численні тріщини, які стали провісниками наближення розпаду Радянського Союзу.

Економічна ситуація дедалі більше виходила з-під контролю центральних відомств, партійних верхів. У 1990 р. в СРСР вперше за багато років зменшився обсяг суспільного виробництва. Вперше за по-воєнні роки національний дохід України знизився на 1,5 %.

Таким чином, економічний застій попередніх десятиліть не змінив-ся очікуваним прискоренням. Замість нього почався відкат назад. Безсистемна структурна перебудова призводила до незворотного розвалу народного господарства.

Ослабленням старої політичної системи народи Радянського Со-юзу скористалися для боротьби за свої національні права, за доко-рінні зміни існуючої системи національно-державних відносин, до-сягнення реального суверенітету.

Головним завданням національної політики КПРС проголошувалося зміцнення СРСР на засадах оновлення федеративної держави. Віра у всемогутність центру залишалася непохитною.

На позачерговому третьому з'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. було прийнято закон про запровадження посади Президента СРСР. Першим Президентом СРСР з'їзд обрав Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який залишив за собою і найвищий пост у партії.

До середини 1990 р. економічна політика в Україні майже повністю визначалася центром. Однак у середині 1990 р. з'явився новий фактор - політика Верховної Ради УРСР. Після певних вагань, спираючись на настрої народних мас, партійно-державне керівництво наважилось на самостійний крок - 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила документ історичної ваги - Декларацію про державний суверенітет України. Цей політико-правовий документ проголошував державний суверенітет України, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

За Декларацію проголосувала не тільки Народна Рада, а й проко-муністична більшість - "група 239". Жовтневі дні 1990 р. принесли початок роботи чергової сесії Верховної Ради, нову хвилю мітингів і маніфестацій і небачене до цього голодування студентів України на майдані в центрі Києва. Вони вимагали, зокрема, прийняття Конституції України й відставки голови Ради міністрів УРСР В. Масола. Деякий час Верховна Рада ігнорувала вимоги студентів, але через напруження в суспільстві, яке швидко наростало, 17 жовтня 1990 р. вона змушена була прийняти компромісне рішення. До кінця року виконано було лише одне - відставка голови Ради міністрів. Через тиждень після рішення від 17 жовтня Верховна Рада України скасувала шосту статтю Конституції УРСР про "керівну роль" Компартії.

17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум, у бюлетені якого було запитання: "Чи вважаєте ви за потрібне зберегти Союз Радянських Соціалістичних Республік як оновлену федерацію рівно-правних суверенних республік, в якій повною мірою гарантувати-муться права і свободи будь-якої національності?" Водночас проводився республіканський референдум. Жителям республіки було запропоновано відповісти на додаткове запитання: "Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?"

За Україну у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2 % громадян, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5 % виборців. Верховна Рада України оцінила підсумки Всесоюзного референдуму і республіканського опитування як мандат на творення суверенної України.

Здавалося, наближались останні дні існування СРСР. У союзному референдумі вже не брали участі республіки Прибалтики, Грузія, Вірменія, Молдавія, Татарстан, Тамбовська область, Північна Осетія, Чечено-Інгушетія й Тува.

Під впливом подій дедалі більше депутатів-комуністів поступово почали відходити від односторонньої орієнтації на ЦК КП України.

За нових умов у народному господарстві продовжували наростати негативні процеси. За перше півріччя 1991 р. національний дохід і продуктивність праці в Україні знизились на 8 %, промислове виробництво - більш як на 4 %. Дефіцит державного бюджету на той час був величезний - 40 млрд крб замість очікуваних 4 млрд крб. У результаті обігова цінність грошей девальвувалася. Рівень життя населення швидко падав.

З метою подолання кризових явищ у липні 1991 р. Верховна Рада України прийняла

Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України й виходу її з кризового стану. Поступово скасовувався контроль над економікою республіки з боку центральних відомств; загальносоюзна власність на території України стала республіканською; почала формуватися власна грошова система. Головну увагу було зосереджено на адміністративно-апаратних методах керівництва економікою. У кризових умовах з метою забезпечення сильної виконавчої влади, яка б стала гарантом послідовності перебудовчих процесів, єдності в політиці та на місцях, Верховна Рада України прийняла Закон УРСР “Про заснування поста Президента Української РСР” від 05.07.91. Згідно із цим Законом Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження Верховною Радою персональний склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. В межах своїх повноважень Кабінет Міністрів вживає заходів щодо забезпечення національної безпеки та обороноздатності, розробляє і вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку, піклується про охорону природи та ін.

Значне посилення політичної активності населення спостерігалось також в інших республіках, особливо в Росії. Усе це спричинилося до того, що партійне керівництво СРСР спробувало силоміць повернути країну до старих порядків. Державний переворот 19-21 серпня 1991 р. очолили віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністри оборони і внутрішніх справ Д. Язов, Б. Пуго та ін. Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), до складу якого ввійшло 8 осіб, у тому числі й названі змовники, заявив про намір відновити в СРСР порядок і не допустити розпаду Радянського Союзу. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялися мітинги, демонстрації, страйки. Встановлювався контроль над засобами масової інформації. В окремих районах Радянського Союзу на 6 місяців було запроваджено надзвичайний стан. Проте змовники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РСФСР на чолі з Президентом Б. Єльциним. Керівництво Верховної Ради України заявило про те, що постанови ДКНС не мають юридичної сили в Україні.

Спроба здійснити державний переворот закінчилася поразкою. Компартія виявилась остаточно дискредитованою. Народна Рада перейшла в рішучий наступ. Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. прийняла Акт проголошення незалежності України, що мав бути підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р. Підтримали Акт 346 депутатів, “проти” - один: такими були результати голосування. Акт — політико-правовий документ, спрямований на здійснення Декларації про державний суверенітет України - виходив з права на самовизначення народів, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Прийняття його було прискорено небезпекою, яка нависала над Україною у зв'язку зі спробою державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р.

30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України, звинувативши структури Компартії республіки у підтримці ДКНС, заборонила діяльність КП України. Більшість комуністів спокійно сприйняли таке рішення. Так, уже наприкінці жовтня 1991 р. відбувся з'їзд Соціалістичної партії України. Очолив СПУ лідер колишньої “групи 239” О. Мороз. Невдала спроба державного перевороту прискорила розпад СРСР. Одразу ж після провалу путчу вісім республік проголосили свій державний суверенітет. 6 вересня 1991 р. Радянський Союз офіційно визнав незалежність Литви, Латвії та Естонії. М. Горбачов, хоча й втратив після путчу політичні позиції як Президент СРСР, усе ж

намагався зберегти центр, запропонувавши новий варіант союзно-го договору.

Хоча 18 жовтня 1991 р. Б. Єльцин і стверджував, що Росія ніколи не виступить як ініціатор розпаду Союзу, однак незабаром Верховна Рада РСФСР оголосила про вихід Росії зі складу СРСР. До 1 листопада 1991 р. у Радянському Союзі залишалася тільки Компартія Російської Федерації, а інші 14 компартій було розпущено. Реально з серпня по 26 грудня 1991 р. у роботі Верховної Ради СРСР брали участь лише представники семи республік.

Референдум, проведений 1 грудня 1991 р. в Україні, продемонстрував прагнення 90,3 % її населення жити в незалежній державі, навіть у Криму за незалежність України проголосували 54,1 % виборців.

Водночас в Україні 1 грудня 1991 р. проводились вибори Президента України. Опозиція не спромоглась виставити єдиного кандидата у Президенти України. Серед претендентів були В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський та ін. Однак уже в першому турі, набравши 61,6 % голосів виборців, переміг Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук. Головою Верховної Ради став І. Плющ - перший заступник Голови Верховної Ради УРСР.

У Біловезькій Пущі, під Брестом, 7-8 грудня 1991 р. відбулась зустріч лідерів України, Білорусі та РСФСР. У заяві глав держав зазначалося, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут. Об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом. С. Шушкевич, Б. Єльцин і Л. Кравчук від імені своїх держав підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкритої для всіх колишніх республік Союзу РСР. Це була офіційна констатація факту розпаду Радянського Союзу. 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алма-Аті керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану та України підписали Декларацію про Співдружність Незалежних Держав.

Таким чином, Союз Радянських Соціалістичних Республік як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність перестав існувати.